

בין "מזרח" ל"מערב" – ז'קלין כהנוב על דמותה של היהודייה "המזרחית"

ד"ר יונית עפרון

המחלקה להיסטוריה

האוניברסיטה הפתוחה

נתחיל את סיפורנו בקהיר במחציתה הראשונה של המאה העשרים. מפתחתה של תעלת סואץ בשנת 1869 נמשכו לעיר יהודים רבים מאירופה ומאסיה, וערב מלחמת העולם הראשונה חיו בה 63,000 יהודים (ובמהלך המלחמה נוספו אחד-עשר אלף יהודים שגורשו מארץ-ישראל). הקיבוץ היהודי המגוון הזה היה משוסע אתנית ומעמדית – בין ספרדים לאשכנזים ובין הבורגנות הספרדית העשירה לשאר המעמדות. אך העצמאות המצרית (החלקית) ב-1922 ועזיבת הבריטים (חוץ מאזור סואץ) ב-1936, והקרבות בגבול מצרים בין הגרמנים והאיטלקים לבין בעלות הברית במלחמת העולם השנייה, חשפו את כל יהודי מצרים לעוינות דתית-לאומית אסלאמית-מצרית. החלטת החלוקה והקמת מדינת ישראל עוררו גל הפגנות אנטי-ציוניות, ועד ל-1950 עזבו את מצרים עשרים אלף יהודים, כשליש מהם לישראל; לאחר המלחמה בסיני הגיעו לישראל ממצרים עוד שלושה-עשר אלף יהודים וב-1958, עם הקמת הקהילייה הערבית המאוחדת, נשללה אזרחותם של עשרת אלפי הנותרים. התקופה הקוסמופוליטית הים-תיכונית-המערבית של יהודי מצרים, שהחלה עם פתיחת התעלה, הסתיימה.

זה היה בית גידולה הפיזי והרעיוני של ז'קלין שוחט, שנולדה בשנת 1917 למשפחה סוחרים בורגנית ששורשיה בבגדאד ובתוניס. היא למדה בבית ספר צרפתי, ובדומה לרוב צעירי המיעוטים המגוונים בעיר, בני המעמד הבינוני, הזדהתה גם היא כ"לבנטינית", מזרחית-קוסמופוליטית.

מנעוריה הביטה ז'קלין בסביבותיה במבט חקרני וביקורתי, שהבחין במתחים המאפיינים את מציאות חייה שלה ושל בני יחידתה הדורית, אותם צעירים נוצריים על פי רוב, בני המיעוטים אתניים שגדלו בקהיר. בית הוריה לא היה מתבולל במיוחד אך הדת היהודית עוררה בה מבוכה ואפילו בוז. היא שאפה להמשיך את לימודיה באירון, כחברותיה האשכנזיות, אך חששה שסופה לחיות חיים בורגניים ונטולי מהפכות. היא העריצה את משכיליה היהודיים הרדיקליים של אירופה, אך עמדה על "צימאון הדם הפראי" שבתרבות האירופית. היא התגאתה בהשכלתה "האירופית", אך הכירה בשטחיותה. היא גם חלמה על מצרים חדשה, אך הכירה בניכור בינה לבין החברה הערבית הסובבת ובחוסר יכולתה לפעול פעולה פוליטית משמעותית במרחב בו נולדה. ההמונים הערבים המתעוררים, כתבה, אינם מסוגלים "להשתנות ולהפוך לבני-חורין. מחמת ההבדלים האלה בגישה לאירופה נעשתה התפרדות דרכינו טראגית אך בלתי-נמנעת."

ז'קלין עצמה עזבה את קהיר לניו יורק בראשית שנות החמישים, לאחר שנישאה לרופא יהודי-רוסי, נישואין אותם כינתה "השער לחירות". בניו-יורק למדה ספרות ועיתונאות באוניברסיטת קולומביה היוקרתית, חברה לחוגי משכילים ביקורתיים, פרסמה סיפורים קצרים ורומן שזיכו אותה בפרסים יוקרתיים. היא שבה בגפה למצרים, המשיכה לפריז, וב-1954 הגיעה לישראל. כהנוב השלימה בכך את מסעה מן המזרח אל המערב, ומשם בחזרה אל המזרח, הפעם אל מדינת היהודים הריבונית, מדינת מהגרים צעירה ושסועה הנתונה גם במאבק לאומי מתמשך.

בשלהי שנות החמישים נפתח מעט המרחב הפובליציסטי בישראל הצעירה לקולות חדשים ולעמדות ביקורתיות יותר כלפי אופייה ה"נכון" של התרבות הישראלית-יהודית וכלפי העמדה ה"נכונה" של המבקר התרבותי ביחס לסכסוך הלאומי. סופרי "דור המדינה" הביאו עמם תפיסות משוחררות יותר מ"דור הפלמ"ח" ביחס לתפקידה של הספרות בתהליך גיבושה של התרבות הישראלית. גם ביחס ל"מזרח" ניכרו שינויים, בין אם נתפס כמרחב זר או כמרחב זהות. אתמקד בשנת 1957 כמראה לאותם שינויים – בשנה זו ייסדו המשוררים והמבקרים הצעירים עמיחי, זך, אבידן, מוקד ואחרים את כתב העת "עכשיו", כביטוי לסגנון ספרותי ישראלי חדש, אישי-סמלי ואינטלקטואלי. את פניהם הפנו לספרות האירופית החדשה כמקור השראה, ואת גבם ל"המון חסר הדעת של המעברות, הרחוב והלבנט". פנחס שדה טלטל אז את המרכז הספרותי עם "החיים כמשל", אוטוביוגרפיה נועזת וביקורתית ביחס ללאומיות, לדת ולמרחב. גם הדיה של העמדה ה"כנענית" ניכרו עדיין במרכזה של מערכת הספרותית, אם כי גם בה חלו שינויים. "הכנענים", קבוצת שוליים אשכנזית-גברית שפעלה בעיקר בשנות הארבעים, ראתה ב"מזרח" יחידה גאו-תרבותית שמית-עברית אחת, בסיסה האותנטי של שותפות פוליטית-תרבותית אזורית בהווה, א-דתית וא-לאומית. אולם בשנה זו פרסמו אורי אבנרי ונתן ילין-מור, שזוהו עם ה"כנענים", את "המנשר העברי" שקרא להקמת פדרציה ישראלית-פלסטינית שבסיסה טריטוריאלי-לאומי, ולא "שמי-עברי".

שנה לאחר מכן, ב-1958, החלו עמוס קינן ובנימין תמוז "הכנענים" לכתוב בכתב העת הספרותי החדש "קשת" שייסד אהרון אמיר, מראשי הכנענים. אולם אמיר נמנע מהצגת "קשת" כלוחם בממסד הספרותי, והוביל טון מתון יותר מ"עכשיו" הרדיקלי. ב"קשת" פורסמו יותר מסות ופרוזה מאשר שירה, העמדה ה"כנענית" מותנה בפתוחות רבה ליצירות צרפתיות ובריטיות חדשות, ובהדרגה הפך כתב העת לאכסניה מקובלת ואיכותית ליוצרים. אמיר פגש בכהנוב בתיווכו של נסים רג'ואן, עיתונאי ליברל יוצא עיראק. הוא מיהר לתרגם את מסותיה מאנגלית ומצרפתית ולפרסמן ב"קשת" למן ראשיתו. כהנוב כתבה גם במוספו הספרותי של "מעריב" "ספרא וסייפא", שידרה תכנית רדיו בשפה הצרפתית ב"קול ישראל", והייתה אחת משתי הנשים היחידות במליאת רשות השידור. ב-1963 ערכה את קובץ התרגומים "סיפורים

אפריקאים בני זמננו" וב-1978, שנה לפני מותה, פורסם "ממזרח שמש" – אוסף המסות שכתבה ב"קשת" בעריכתו של אמיר.

הזירות התרבותיות בהן פעלה כהנוב בישראל מגוונות במיקומן בשדה התרבותי ובמידת חשיפתן לציבור. "קשת" היה רבעון, שמשך קהל קוראים מסוים ומצומצם יחסית למוספים הספרותיים בעיתונים היומיים, שהופיעו באופן מסודר ובתפוצה המונית. המוספים הללו, שפרחו עד לשנות השבעים, זוהו בתחילה עם העיתונות הפועלית שראתה בספרות אפיק מהותי לחינוכם האידיאולוגי של הקוראים. אך התחרות על קהל הקוראים, כניסתם של סופרים מובילים והגיוון בנושאי הדיון הפכו גם את המוספים בעיתונות ה"אזרחית" לזירת הפולמוסים המרכזית. המוספים גונו בכותבים צעירים, בבני עדות שונות, ובנשים. כהנוב, כזכור, שידרה גם ב"קול ישראל" ונבחרה למליאת רושת השידור, עדות נוספת להכרה המתעצמת ביוצאי ארצות האסלאם כקהל, אם כי במיוחד למטרות תעמולה של מפלגת השלטון.

נקודת-המבט הייחודית של כהנוב ניכרה בכל הערוצים בהם התבטאה. משום כך, ומשום קוצר היריעה, אסקור כאן את עמדתה הביקורתית במרוכז, מבלי לציין בדיוק היכן פורסמה בכל פעם. ובכן, עמדותיה של כהנוב ביחס לאופייה התרבותי של החברה הישראלית ושל הנשים המזרחיות בה לא תמיד עלו בקנה אחד עם עמדות כנעניות "קלאסיות" שבוטאו ב"קשת", לא היו תמיד עקביות לכשעצמן וגם, יש לזכור, לא נכתבו בעברית. אולם כהנוב מיצבה את עצמה מיד כבעלת זהות כלאיים תרבותית-פוליטית עצמאית, יהודית-משכילה-מזרח-תיכונית-ישראלית. בזהות-כלאיים פומבית זו היא הדגימה את עצם הגיוון של הזהות הישראלית החדשה, וגם את הכרתה שלה בשליחותה הציבורית הייחודית, כאישה לבנטינית משכילה. כהנוב בחנה את היחסים הבין-עדתיים בישראל, וגם את יחסה של ישראל לעולם הערבי, מנקודת מבט ייחודית ומודעת לעצמה, דיאלקטית ונשית. ככלל, הציונות לפי כהנוב מהווה עדות לחיוניות הקמאית של העם היהודי, שראשיתה בדמותו של יעקב המקראי. הציונות היא מסגרת למודרניזציה, לחדשנות ולהתחדשות ליהודים שנקבצו בה, וזרז למודרניזציה של האזור כולו. אולם ההצבה הדיכוטומית של מדינת ישראל כמודרנית, מתקדמת ומוסרית, ואת הערבים כנחשלים, עוינים וסרבנים, מהדהדת גם בתפיסת האשכנזים את יהודי המזרח, ואת יהודיות המזרח בפרט. מעמד הנשים, לפיה, הוא אבן-בוחן להצלחתו המעשית, והמוסרית, של המפעל הציוני, כלפי יהודים וגם כלפי ערבים.

אתחיל בתיאור עמדתה כלפי יחסי העדות, ובמלים אחרות את ביקורתה את ההנהגה הישראלית. מראשית כתיבתה בישראל זיהתה כהנוב את השלב הדיאלקטי הבא בתהליך המיסוד של המהפכה הציונית. לפיה, בעלי המונפול התרבותי, הכלכלי והפוליטי, הניזונים מתחושת בעלות על מפעלם, ימשיכו ליהנות לזמן-מה מן היוקרה החלוצית, אך מיישבי הנגב

החדשים יזכו לבסוף ביוקרה המגיעה להם, שמשמעה מעמד כלכלי ופוליטי הולם ואפילו מועדף. ב-1965, יש לזכור, על רקע המיתון הכלכלי ולאור פיצולים ואיחודים במפת המפלגות, צמח כוחה של מפלגת "חרות" משבעה עשר לעשרים ושישה מושבים בכנסת.

באשר לנשים המזרחיות, יוצאות מרוקו במיוחד, דרשה כהנוב מקוראיה להכיר ביחסם המתנשא, הפרובינציאלי והקולוניאלי כלפיהן. תפיסתן כסמל לניון ולפטריארכליות ה"מזרחיים", המהדהד במידה רבה בשימוש הציני לדעתה שעשה בן-גוריון בדימוין כוולדניות, משקף את מעילת הממסד האשכנזי באחריותו היהודית, והסוציאליסטית, כלפי עתיד החברה הישראלית כולה. לדעתה, דווקא ערעור המסגרות הנורמטיביות שחוו במעבר לישראל מהווה הזדמנות לחנך את הנשים הללו לעצמאות באמצעות תכנון כלכלי-חברתי והשקעה מאסיביים, במעונות-יום למשל. רק כך, כלומר במסגרת מדינת הרווחה, תוכלנה לזכות בחירות כלכלית, לרכוש השכלה, ולהוות דוגמא לבנותיהן שתרחבנה בתורן את מעגל ההשכלה והחירויות. ברוח זו טענה כהנוב שהישגיה הצבאיים של ישראל במלחמת ששת הימים מהווים הזדמנות למודרניזציה של הערבים בשטחים הכבושים. היא הבחינה בחצאיות המתקצרות של צעירות במזרח-ירושלים, אך הדגישה שהן שביות עדיין בעולם מאובן וחקייני, ההולך ומתהדק סביבן שוב תחת הנהגת הפת"ח, ולכן על ישראל לנצל את ההזדמנות ההיסטורית ולתרום לחינוכם של נשים וגברים בשטחים שכבשה, עד להשגת פתרון מדיני, שעיקרו יישוב הפליטים ב"מרחבי הארץ העצומים תחת שלטון ערבי-מוסלמי, בהם יושב להם כבודם העצמי כיצורי-אנוש".

אולם במקביל, דרשה כהנוב מקוראיה להכיר במגבלותיה המוסריות והמדיניות של העוצמה הישראלית. לאחר המלחמה היא הזהירה מפני תוצאות רמיית יעקב את אחיו, במיוחד במציאות של כיבוש, והדגישה שאין לבלבל אמונה בכוחו היצירתי של העם באמונה בעליונותו המוסרית: "אם אנו טוענים שהננו זרע יעקב, אין הדבר יכול להיות זכות סטטית, סגולית, שנרכשת אחת ולעולמי עד."

בעשור שלאחר מכן ידעה ישראל תהפוכות עצומות. מלחמת ההתשה, הגעתם של יהודים מברית-המועצות והופעת "הפנתרים", נוראות מלחמת יום הכיפורים וראשית מפעל ההתנחלויות, משבר ההנהגה ה"ותיקה" ועליית הימין לשלטון בשנת 1977. אולם כדרכה, כהנוב ראתה בתהפוכות היסטוריות הזדמנויות לתיקונים היסטוריים. כך, בנובמבר 1977, כשהגיע סאדאת, פרעה המודרני לישראל, כתבה ש"הכל יכול להתחיל כאן מחדש".

בשנת 1978 נסגר כעת העת "קשת". בשנה זו, כפי שצינו לעיל, פורסם "מזרח שמש". כשנה לאחר מכן, באוקטובר 1979, נפטרה כהנוב ממחלת הסרטן.

כך מסתיים סיפורנו, שהחל במצרים בשנות העשרים, בישראל של שלהי שנות השבעים. במהלך העשור הסוער צמחו גם אמצעי התקשורת בישראל, ובמיוחד הייתה זו הטלוויזיה שהכניסה ל"בית הישראלי" מגוון של זהויות מזרחיות; התפתחות ניכרה גם בשיעורן של הנשים הכותבות בעיתונות היומית, וגם בשיעורן כקוראות; בעיקר היו אלה הכותבות והקוראות של מדורים שזוהו כ"נשיים", שנכתבו בסגנון המזוהה ככתיבה "רכה", מגאזינית יותר מחדשותית.

כהנוב, במידה רבה, הייתה ממבשרות ההתפתחות הזו, מכניסתה למערכת התקשורת בישראל באמצע שנות החמישים. כפי שראינו, היה זה השלב של חילופי דורות ושל "פתיחת" המערכת; כהנוב הביאה עמה את "העולם הגדול", את האנגלית והצרפתית, את היוקרה הבינלאומית ואת הגינונים האינטלקטואליים. עם זאת, דומה שהמהירות בה נקלטה ברב-מערכת התקשורת בישראל, ולמרות שלא כתבה בעברית, מלמדת שהאטרקטיביות שלה נבעה גם מהיותה דמות "אקזוטית" בנוף הפובליציסטיקה והתקשורת בישראל. כהנוב עצמה הוקירה את "קולטיה" במערכת, ולמעשה גם הוקסמה מן המפעל הציוני, למרות ביקורתה אותו. נראה שהיקסמות זו עמעה מעט את מבטה החד והביקורתי, כפי שניכר בהתעלמותה מן הזהות הלאומית הפלסטינית. כהנוב גם לא כתבה על אירועי ואדי סאליב ב-1959 ולא על "הפנתרים" ב-1971, היעדרות המשקפת במידה רבה את הזרות ההיסטורית בינה, כבת משכילה לבורגנות היהודית-מצרית, לבין יוצאי מרוקו בכלל ויוצאות מרוקו בפרט. עם זאת, ולסיום, ניתן בהחלט לומר שהמבקרת כהנוב גיבשה לעצמה מומחיות מקורית במסגרת המרחב הפובליציסטי במדינת המהגרים החדשה. רק רסיסה של עמדתה נקלטו ב"ציבור הרחב", אך ביטחונה בזהותה ובתרומתה הביקורתית הפכו אותה לחלק ממבשריה של "מחשבה ישראלית", הבוחנת ומבקרת גם את מקומן של הנשים בה. במיוחד, לדעתי, מדגימה כהנוב את הצלחתו של מהגר לשמר ביטחון בזהותו, עובדה משמעותית כשהמדובר באישה, והבולטת עוד יותר כשהמדובר בבת "המזרח" שהשמיעה קול ביקורתי, ייחודי ואקטואלי.